

การพัฒนากระบวนการสอนตามพุทธวิธีเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี*
DEVELOPMENT OF A BUDDHIST IN STRUCTIONAL SYSTEM TO
ENHANCE GOOD CITIZENSHIP

พระพิทักษ์ บุญทอง,
Phra Pituk Boonthong
สาขาวิชาสังคมศึกษา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
The Social Studies section
of Mahachulalongkornrajavidyalaya
E-mail : Pituk.boom2564@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสังคมศึกษา มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการพัฒนากระบวนการสอนตามแนวคิดพุทธวิธี สอนเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี โดยการศึกษาค้นคว้าความรู้เกี่ยวกับแนวคิดทฤษฎีการพัฒนา ระบบการสอน พุทธวิธีสอน โดยผู้เขียนได้อ้างอิงแนวคิดการวิจัยและการพัฒนานวัตกรรมทาง การศึกษา ๖ ขั้นตอน มาประยุกต์ใช้สำหรับเป็นแนวทางในการพัฒนากระบวนการสอนที่ทันสมัย บูรณาการเชื่อมโยงกับแนวคิดตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาให้เกิดเป็นองค์ความรู้ในการ พัฒนากิจกรรมการเรียนการสอนที่มีประสิทธิภาพ ทำให้ผู้เรียนเกิดจิตสำนึกในการพัฒนาตนสู่ ความเป็นพลเมืองดี

คำสำคัญ : ระบบการสอน, พุทธวิธีการสอน, พลเมืองดี

* Received 30 April 2023; Revised 23 June 2023; Accepted 25 June 2023

Abstracts

This academic article. It is part of the study according to the Doctor of Education program in Social Studies. The objective of this study was to study the development of a teaching system based on Buddhist concepts to promote good citizenship, by studying the body of knowledge about the concepts, theories, development of teaching systems, Buddhist teaching methods. The author has referred to the concept of research and development of educational innovation in 6 steps to apply as a guideline for the development of a modern teaching system integrated with the concepts of Buddhist principles to create a body of knowledge in development of effective teaching and learning activities that make students aware of self-development towards good citizenship.

Keyword : The Teaching System, Buddhist Teaching Concepts, Good Citizenship

บทนำ

การพัฒนานวัตกรรมการสอนสังคมศึกษา ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญในการจัดกระบวนการเรียนการสอนในศตวรรษที่ 21 การสอนสังคมศึกษามีสาระความรู้ที่เป็นพื้นฐานของสังคม ได้แก่ สาระวิชาศาสนา ศีลธรรม จริยธรรม สาระวิชาหน้าที่พลเมือง วัฒนธรรม และการดำเนินชีวิตในสังคม สาระวิชาเศรษฐศาสตร์ สาระวิชาภูมิศาสตร์ และสาระวิชาประวัติศาสตร์ การจัดกระบวนการเรียนการสอนสังคมศึกษาจึงต้องทำให้เกิดสิ่งใหม่ ๆ อยู่เสมอ ซึ่งอาจจะเป็นความคิด แนวคิด แนวทาง ระบบ รูปแบบ วิธีการ กระบวนการ สื่อและเทคนิคต่างๆ โดยใช้หลักแนวทางการสอนแนวพุทธประยุกต์ให้เกิดนวัตกรรมใหม่ร่วมกัน ซึ่งคุณลักษณะนวัตกรรมทางการเรียนการสอนจะต้องเป็นสิ่งใหม่เกี่ยวกับการสอน เป็นสิ่งใหม่บางส่วน เป็นสิ่งใหม่ที่ยังอยู่ในกระบวนการทดลอง สิ่งใหม่ที่นำมาปรับปรุงใหม่ทดลองใช้และเผยแพร่ นวัตกรรมทางด้านการศึกษาแยกออกเป็น 2 ประเภท คือ นวัตกรรมประเภทผลิตภัณฑ์หรือสิ่งประดิษฐ์ และนวัตกรรมประเภทรูปแบบ เทคนิค และวิธีการสอน (สมควร นามสีฐาน, 2561, น. 82)

การพัฒนากระบวนการสอนสังคมศึกษา เป็นการนำระบบเข้ามามีใช้ในการจัดการเรียนการสอนสังคมศึกษา คือ การจัดองค์ประกอบต่าง ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเรียนการสอนให้มีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระเบียบ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ (UNESCO., 1981) ถือเป็นเป้าหมายของการเรียนการสอนในยุคใหม่ โดยอาศัยพัฒนาการเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร อาทิ คอมพิวเตอร์ตั้งโต๊ะ โน้ตบุ๊ก สมาร์ทโฟน แท็บเล็ต ฯลฯ และระบบเครือข่ายอินเทอร์เน็ตที่เชื่อมโยงทั่วโลกเข้าด้วยกัน เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ในการจัดการเรียนการสอน เริ่มจากนำเทคโนโลยีระบบเครือข่ายอินเทอร์เน็ตมาใช้เพื่อเพิ่มช่องทางการค้นหาการสื่อสาร และจัดการเรียนการสอนด้วยการนำเทคโนโลยีเว็ลด์ไวด์เว็บ (World Wide Web) มาเป็นเครื่องมือสำหรับการเรียนของผู้เรียนให้มีความหลากหลาย เรียกว่า e-Learning โดยผู้เรียนสามารถเรียนด้วยเครื่องคอมพิวเตอร์ผ่านระบบเครือข่ายอินเทอร์เน็ต และต่อมาอุปกรณ์การสื่อสาร ได้มีการพัฒนาให้มีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้น สามารถประมวลผลและเข้าถึงได้รวดเร็ว เช่น แท็บเล็ต สมาร์ทโฟน PDA ฯลฯ ซึ่งอุปกรณ์เหล่านี้สามารถใช้งานร่วมกับระบบเครือข่ายอินเทอร์เน็ตได้ และสามารถพกพาไปได้ทุกที่จึงได้มีการนำมาประยุกต์กับการจัดการเรียนการสอน เรียกว่า m-Learning (ภูษิต สติถิตยพงษ์, 2560, น. 1)

การศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมืองในระดับอุดมศึกษาของไทย ซึ่งเป็นระดับที่สำคัญและถือว่าเป็นระดับที่ความเป็นพลเมืองเบ่งบานที่สุด แต่หลักสูตรการศึกษาของไทยก็มิได้มีการกำหนดเอา “พลเมือง” ไว้ในหลักสูตรการเรียน และในล่าสุดปี 2554 คำว่า “พลเมือง” ได้ถูกยกขึ้นมากล่าวถึงอีกครั้งในสังคมไทย นั่นคือ กระทรวงศึกษาธิการของรัฐบาลนายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะ ได้กำหนดเอาการสร้างพลเมืองเป็นวาระหลักอันหนึ่งของการพัฒนาพลเมืองไทย โดยการกำหนด “ยุทธศาสตร์การศึกษาเพื่อสร้างพลเมือง” ซึ่งดูเหมือนว่าจะเป็นการขับเคลื่อนตามยุทธศาสตร์ที่สำคัญ แต่แล้วสังคมก็ต้องเผชิญกับปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองอย่างรุนแรงจนไม่สามารถดำเนินการตามยุทธศาสตร์ที่วางไว้ได้อย่างเต็มที่ แต่ถึงกระนั้นก็มีหน่วยงานภายนอกกระทรวงศึกษาธิการ ไม่ว่าจะเป็นมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หรือมหาวิทยาลัยอื่น ๆ ก็ให้ความสำคัญของการพัฒนาและการสร้างพลเมือง และลงเป้าหมายเพื่อพัฒนาคุณภาพคน คือผลผลิตของบัณฑิต สอดคล้องกับเป้าหมายของการปฏิรูปการศึกษาของไทย

การพัฒนากระบวนการสอนตามพุทธวิธีเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี โดยมีเป้าหมายเพื่อให้ได้องค์ความรู้และรูปแบบที่จะนำไปสู่การพัฒนาการจัดการเรียนการสอนโดยการบูรณาการหลักธรรมและหลักการสอนตามแนวพุทธ เพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดีที่สอดคล้องกับสมัยและเป็นไปตามกฎระเบียบ กฎหมายบ้านเมือง ตลอดจนจนถึงการตระหนักในหน้าที่ความเป็นพลเมืองดี ที่ก่อให้เกิดการนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันของสังคมไทยอย่างมีสันติสุขต่อไป

แนวคิดการพัฒนาระบบการเรียนการสอน

1. ความหมายของระบบการเรียนการสอน

คำว่า การเรียนการสอน ตรงกับภาษาอังกฤษ คำว่า Instruction แปลว่า การสอนและการถูกสอน ซึ่งถือเป็นกระบวนการสองทาง คือ มีผู้สอนและผู้เรียน โดยผู้สอนเป็นผู้เสนอหรือถ่ายทอดเนื้อหาสาระ (Information) ให้แก่ผู้เรียนผ่านช่องทาง (Channel) และสื่อ (Media) ทั้งแบบเผชิญหน้าโดยไม่ผ่านสื่อ เช่น การสอนในห้องเรียน หรือการเรียนการสอนทางไกล คือผ่านสื่อ เช่น โทรศัพท์ อินเทอร์เน็ต หรือบันทึกเสียงและภาพ โดยการเรียนการสอนในฐานะกระบวนการสื่อสารเป็นต้องมียุทธศาสตร์สื่อสารเพื่อช่วยให้การเรียนการสอนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล โดยอาศัยการพัฒนาวิธีการที่เหมาะสมกับรูปแบบการจัดการเรียนการสอน (ชัยยงค์ พรหมวงศ์, ม.ป.ป.)

ยูเนสโก (UNESCO., 1981) ได้ให้ความหมายของระบบการเรียนการสอน หมายถึง การนำระบบเข้ามามีใช้ในการจัดการเรียนการสอน คือ การจัดองค์ประกอบต่าง ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเรียนการสอนให้มีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระเบียบ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้

กาเย่ และบริกส์ (Gagne & Briggs, 1979) ได้ให้ความหมายของระบบการเรียนการสอน หมายถึง ระบบย่อยระบบหนึ่งของระบบการศึกษา โดยเป็นระบบที่เกี่ยวข้องกับการวางแผนในกระบวนการจัดการเรียนการสอนให้เป็นระเบียบ แบบแผน เป็นลำดับขั้นตอนที่จะเอื้ออำนวย และส่งเสริมให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ได้อย่างต่อเนื่อง

ทิตานา แชมมณี (ทิตานา แชมมณี, 2550, น. 14) ได้ให้ความหมายของระบบการเรียนการสอน หมายถึง องค์ประกอบย่อยของการเรียนการสอนที่ถูกจัดให้มีความสัมพันธ์และส่งเสริมกันอย่างเป็นระเบียบเพื่อช่วยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนตามจุดมุ่งหมายที่กำหนดไว้

สรุปจากความหมายของระบบการเรียนการสอน หมายถึง ขั้นตอน หรือองค์ประกอบย่อย ๆ ของกระบวนการจัดการเรียนการสอนที่มีความสัมพันธ์ และส่งเสริมกันอย่างเป็นระเบียบและเป็นลำดับขั้นตอน ซึ่งจะช่วยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนได้ตรงตามจุดมุ่งหมายที่กำหนดไว้ และส่งเสริมให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ได้อย่างต่อเนื่อง

2. องค์ประกอบของระบบการเรียนการสอน

การสอนถือเป็นวิทยาการแขนงหนึ่ง การสอนจึงเป็นระบบด้วยเหตุผล 6 ประการ ดังนี้

1) ครูต้องมีการสำรวจสภาพแวดล้อมในส่วนที่เกี่ยวข้องกับปัญหา และทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับการสอน สภาพผู้เรียน และเนื้อหาสาระที่จะนำมาถ่ายทอดให้แก่ผู้เรียน

2) ครูต้องมีการวางแผน โดยใช้ข้อมูลที่ได้จากการสำรวจสภาพแวดล้อมในการวางแผนการสอน ครูต้องกำหนดเนื้อหาที่จะสอน กำหนดคัมโนมติ วัตถุประสงค์ กิจกรรมการเรียน สื่อการสอน และการประเมินผล โดยเขียนออกให้อยู่ในรูปของแผนการสอน

3) ครูต้องมีการเตรียมเพื่อสร้างสภาพแวดล้อมการเรียนการสอนตามที่วางแผนไว้เช่น เตรียมทำความเข้าใจเกี่ยวกับเนื้อหา เตรียมสร้างแบบทดสอบก่อนเรียนและหลังเรียน การผลิตสื่อการสอนต่าง ๆ ตามกำหนดไว้ในแผนการสอน เป็นต้น

4) เมื่อถึงเวลาสอน ครูมีแนวทางและวิธีการสอนตามขั้นตอน เพื่อให้ผู้เรียนแสดงการเรียนรู้ตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ในแผนการสอน

5) เมื่อสอนเสร็จแล้วครูต้องประเมินผลการเรียนของผู้เรียนเพื่อตรวจสอบพฤติกรรมเรียนตามเกณฑ์และเงื่อนไขที่กำหนดไว้ในวัตถุประสงค์

6) ครูต้องมีการประเมินผลย้อนกลับจากผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของผู้เรียนและจากการประเมินการสอนของตนเอง เพื่อนำไปปรับปรุงให้การสอนมีประสิทธิภาพสูงขึ้น

จากเหตุผลดังกล่าวข้างต้นสามารถจัดเข้ากับระบบได้ดังนี้

เหตุผลข้อ 1 - 3 คือ การสำรวจสภาพแวดล้อม การวางแผน และการเตรียมการสอน เปรียบได้กับขั้น "Input"

เหตุผลข้อ 4 คือ การดำเนินการสอน เปรียบได้กับขั้น "Process"

เหตุผลข้อ 5 - 6 คือ การประเมินผลลัพท์และผลย้อนกลับเพื่อปรับปรุงการสำรวจสภาพแวดล้อม การวางแผน และการเตรียมการสอน เปรียบได้กับขั้น "Output" และ "Feedback" (ชัยยงค์ พรหมวงศ์, 2523, น. 28-29)

การสอนตามแนวคิดพุทธวิธีสอนเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมือง

พุทธวิธีในการสอนของพระพุทธเจ้าท่านั้น พระองค์ทรงใช้รูปแบบที่ต่างกัน เพื่อความสะดวกต่อการทำความเข้าใจเกี่ยวกับหลักการสอนพุทธธรรมของพระพุทธองค์ เบื้องต้นได้ทรงกำหนดรู้จากตัวของบุคคลที่กำลังรับฟังการสอน ถ้าหากว่าบุคคลมีระดับสติปัญญาน้อย พระองค์ก็จะใช้วิธีสอนธรรมอีกรูปแบบหนึ่ง ถ้าผู้มีสติปัญญาแก่กล้าแล้วก็จะปรับใช้วิธีการเพื่อประโยชน์แก่การเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคง และวางรากฐานแก่พระสาวกได้เป็นแนวทางในประกาศศีลธรรมของพระองค์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2549, น. 19-20) นอกจากนั้น พระพุทธเจ้าทรงมีหลักในการสอนที่หลากหลาย มุ่งให้เกิดความรู้เข้าใจในสภาพของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ให้มีทัศนคติและปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้องในทางที่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น พระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าในการ

ถ่ายทอด พระองค์ทรงมีหลักสอน แยกแยะกลุ่มเป้าหมาย สีลาการสอน เทคนิคการสอน กลวิธี และกุศโลบายประกอบการสอนต่าง ๆ

การวิเคราะห์แนวทางการสอนตามพุทธวิธีสอนและเป้าหมายของความเป็นพลเมืองดี ตามแนวพระพุทธศาสนา ไปสู่การพัฒนารูปแบบการสอนตามแนวคิดพุทธวิธีสอนเพื่อส่งเสริม ความเป็นพลเมืองดีดังนี้

1. พุทธวิธีการสอน เป็นพุทธลีลาการสอน 4 รูปแบบ คือ 1) สันทสสนา ชี้แจงให้เห็นชัด คือจะสอนอะไรก็ชี้แจงจำแนกแยกแยะอธิบายและแสดงเหตุผลให้ชัดเจน 2) สมาทปนา ขวนให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เกิดอุตสาหะอยากปฏิบัติตาม 3) สมุตเตชนา ปลุกเร้าใจให้ กระตือรือร้นเกิดความอุตสาหะ คำนึงถึงประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติตามคำสอนของ พระพุทธเจ้า และ 4) สัมปหังสนา ชี้ให้เห็นผลดีหรือคุณประโยชน์ที่จะได้รับ และทางที่จะ ก้าวหน้าบรรลุผลสำเร็จยิ่งขึ้นไป (วิ.ม. (ไทย) 1/22/15) โดยประเด็นสำคัญ คือ สามารถเลือกใช้ หลักธรรม (84,000 พระธรรมชั้นธ) ในการสอนให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส

2. ความเป็นพลเมืองดีตามแนวพุทธ ได้แก่ 1) ความเคารพในสิทธิเสรีภาพผู้อื่น 2) ป้องกันความหลงเหมามัว ไม่ให้บาปอกุศลครอบงำใจ (สำรวจอินทรีย์ 6) มีสติมั่น 3) ป้องกัน ความโลภ โดยรู้จักประมาณ (โภชนมัตตัญญูตา) 4) สร้างความรับผิดชอบ โดยฝึกสติให้ตื่นรู้ อยู่เสมอ ไม่เกียจคร้าน ขยันหมั่นเพียร (ชาคริยานุโยค) (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546, น. 108-109)

สรุปเป้าหมายคือ การรักษาระเบียบทางกาย วาจา และใจ ให้ปราศจากกิเลส อัน ประกอบด้วย ความโลภ โกรธ หลง โดยมีมาตรฐานการปฏิบัติตั้งแต่ระดับศีลเพื่อขัดเกลาตนเอง ซึ่งเป็นหลักพื้นฐานในการดำรงชีวิตของมนุษย์ให้เกิดความสงบสุขในการอยู่ร่วมกันในสังคม

3. กระบวนพุทธวิธีการเรียนการสอน

(1) หลักการ : การจัดการเรียนการสอนโดยประยุกต์ใช้การจัดการเรียนตาม แนวพุทธโดยใช้พุทธลีลาการสอน 4 รูปแบบ คือ 1) สันทสสนา 2) สมาทปนา 3) สมุตเตชนา และ 4) สัมปหังสนา โดยมีหลักธรรมประกอบ คือ ปรัตโขสเส หลักโยนิโสมนสิการ หลัก ไตรสิกขา และหลักภาวา 4

(2) วัตถุประสงค์เพื่อเสริมสร้างคุณลักษณะความเป็นพลเมืองดี ได้แก่ 1) ความ เคารพในสิทธิเสรีภาพผู้อื่น 2) ป้องกันความหลงเหมามัว ไม่ให้บาปอกุศลครอบงำใจ (สำรวจ อินทรีย์ 6) มีสติมั่น 3) ป้องกันความโลภ โดยรู้จักประมาณ (โภชนมัตตัญญูตา) 4) สร้างความ รับผิดชอบ โดยฝึกสติให้ตื่นรู้ อยู่เสมอ ไม่เกียจคร้าน ขยันหมั่นเพียร (ชาคริยานุโยค)

(3) กระบวนการเรียนการสอน แบ่งการดำเนินการเป็น 5 ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนที่ 1 ขั้นสร้างศรัทธาและเสนอข้อเท็จจริง (ปรโตโฆสะ) โดยการตรวจสอบและให้ความรู้พื้นฐานที่สำคัญหรือจำเป็น การให้ความรู้ใหม่แก่ผู้เรียนผ่านกระบวนการที่เกิดจากการสัมผัสทางกาย (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) ผ่านสื่อการเรียนรู้ และกิจกรรมการเรียนรู้

ขั้นตอนที่ 2 ขั้นสะท้อนการคิด (โยนิโสมนสิการ) การคิดหาเหตุผลในด้านการมีจุดหมาย ความเป็นไปตามลำดับขั้นตอนความสัมพันธ์ของเงื่อนไขจำเป็นและประโยชน์ที่เกิดขึ้น

ขั้นตอนที่ 3 ขั้นค้นพบหลักการ (สัมมาทิฎฐิ) นำกระบวนการคิดที่ได้จากขั้นสะท้อนคิดมาสรุปเป็นความคิดรวบยอด หรือหลักการ เพื่อสร้างความเชื่อ และความเข้าใจในเรื่องที่ศึกษาได้ถูกต้อง

ขั้นตอนที่ 4 ขั้นสู่กระบวนการเรียนรู้ (ไตรสิกขา) ได้แก่ การกำหนดอภิปรายวิเคราะห์ ตามหลักทางสายกลางในด้านปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หรือวัตถุและทางสังคม (ศีล) ทางด้านคุณธรรม จริยธรรม (สมาธิ) และด้านความรู้ความเข้าใจความจริงตามหลักเหตุผล (ปัญญา) การอภิปรายแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกันของผู้เรียน

ขั้นตอนที่ 5 ขั้นประเมินผลและการประยุกต์ใช้ (ภาวนา 4) เป็นการประเมินผลงานกลุ่มในด้านแนวทางปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ (กายภาวนา) ด้านทักษะทางสังคม (ศีลภาวนา) ด้านคุณธรรม (จิตภาวนา) และด้านความรู้ความเข้าใจ ความจริงตามหลักเหตุผล (ปัญญาภาวนา) การคัดเลือกผลงาน การมอบรางวัลเพื่อเชิดชู และวางแผนนำไปสู่การปฏิบัติทั้งในและนอกเวลาเรียน

(4) เครื่องมือที่ใช้ในวัดและประเมินผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน คือ แบบทดสอบวัดผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน เครื่องมือวัดและประเมินพัฒนาการของคุณลักษณะความเป็นพลเมืองดีตามแนวพุทธ ประกอบด้วย แบบสอบวัดคุณลักษณะความเป็นพลเมือง แบบประเมินคุณลักษณะความเป็นพลเมือง แบบสัมภาษณ์และแบบรายงานตนเองของนักเรียน ซึ่งสร้างขึ้นโดยใช้หลักการวัดและประเมินโดยใช้พฤติกรรมบ่งชี้ตามหลักภาวนา 4 ประกอบด้วย 1) ปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ (กายภาวนา) 2) ด้านการอยู่ร่วมกันในสังคม (ศีลภาวนา) 3) ด้านคุณธรรม จริยธรรม (จิตภาวนา) และ 4) ด้านความรู้เข้าใจ ความจริง การคิดตามหลักเหตุผล (ปัญญาภาวนา) แล้วเสริมสร้างให้กับนักเรียนนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง โดยผ่านกิจกรรมการฝึกปฏิบัติทั้งใน และนอกเวลาเรียน ตามกระบวนการเรียนการสอนในขั้นตอนที่ 5 ขั้นการประเมินผลและประยุกต์ใช้

การพัฒนากระบวนการสอนตามพุทธวิธีเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี

ในบทความนี้ การพัฒนาระบบการสอนตามพุทธวิธีเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี ผู้เขียนได้อ้างอิงแนวคิดการวิจัยและการพัฒนานวัตกรรมทางการศึกษา 6 ขั้นตอน มาประยุกต์ใช้สำหรับศึกษาเพื่อให้ได้มาซึ่งแนวคิดที่สำคัญการพัฒนาระบบการสอน ดังจะได้แสดงตามลำดับหัวข้อต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาองค์ความรู้หรือเนื้อหาสาระเกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎี กระบวนการ ที่เกี่ยวกับการจัดระบบ และออกแบบระบบ ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับการเรียนการสอนตามพุทธวิธีเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน โดยใช้กระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้ ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับทักษะความเป็นพลเมืองดี และการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมตามแบบพลเมืองดี และข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับเนื้อหาวิชาการศึกษาเรียนรู้หน้าที่พลเมือง

ศึกษาแนวคิด ทฤษฎี กระบวนการที่เกี่ยวกับการจัดระบบ (Systems approach) และออกแบบระบบการสอน (Instructional system design) เพื่อนำมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการกำหนดองค์ประกอบ และขั้นตอนของระบบการสอนพุทธวิธีการสอนเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี

การศึกษาแนวคิด ทฤษฎี กระบวนการที่เกี่ยวกับการจัดระบบ และออกแบบระบบการสอน พบว่า การออกแบบระบบการเรียนการสอนควรประกอบด้วยองค์ประกอบที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม เพื่อแสดงให้เห็นถึงโครงสร้างของระบบที่แสดงความสัมพันธ์ และการมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกันอย่างเป็นระบบของแต่ละองค์ประกอบที่เกี่ยวข้อง และแสดงการเชื่อมโยงไปสู่ขั้นตอนของแบบจำลองระบบได้ ซึ่งองค์ประกอบระบบการเรียนการสอนควรประกอบด้วย 5 องค์ประกอบ ได้แก่ ด้านบริบท ด้านปัจจัยนำเข้า ด้านกระบวนการ ด้านผลลัพธ์ และด้านผลย้อนกลับ ซึ่งตรงกับแบบจำลองระบบ CIPOF Model (ชัยยงค์ พรหมวงศ์, 2556 ก) เพื่อทำการวิเคราะห์ 5 องค์ประกอบให้แสดงถึงความสัมพันธ์ การมีปฏิสัมพันธ์ และการเชื่อมโยงแต่ละองค์ประกอบระบบที่เหมาะสม ชัดเจน และสามารถตรวจสอบได้ ดังนั้น การพัฒนาระบบการสอนพุทธวิธีเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดีของนิสิตคณะครุศาสตร์วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จึงนำการจัดระบบ และ CPOF Model เข้ามาใช้สำหรับออกแบบการเรียนการสอนในแต่ละขั้นตอนให้สอดคล้องกับหลักสูตรครุศาสตรบัณฑิต และเน้นเนื้อหาในรายวิชาการเรียนรู้หน้าที่พลเมือง เพื่อให้สามารถจัดกิจกรรมการเรียนการสอนและสามารถดำเนินการตามขั้นตอนได้อย่างเป็นระบบ อีกทั้งสามารถตรวจสอบและปรับปรุงแต่ละขั้นตอนได้อย่างเหมาะสม

ศึกษาข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนตามพุทธวิธีการสอน เพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี ประกอบด้วยองค์ประกอบ แนวคิด ทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และลักษณะการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนตามพุทธวิธีการสอน 4 ประการ เพื่อนำมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการกำหนดองค์ประกอบ การออกแบบ ระบบการสอน กำหนดทรัพยากรและเครื่องมือที่จำเป็นในการสนับสนุนการจัดกิจกรรม

การศึกษาข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนตามพุทธวิธีการสอน พบว่า วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า คุณลักษณะซึ่งเรียกได้ว่าเป็นลีลาในการสอน 4 อย่าง ได้แก่ 1) สันตัสสนา อธิบายให้เห็นชัดเจน แจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดูให้เห็นกับตา 2) สมาทปนา ชักจูงให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตาม จนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ 3) สมุตเตชนา ไร่ใจให้ แก่แล้วกล้า บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มีอุตสาหะแข่งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อ ความเหนื่อยยาก 4) สัมปหังสนา ซโลมใจให้เข้มแข็ง ไร่แรง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อและเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่ตนจะพึงได้รับจากการปฏิบัติอย่างกล้าว่า สัน ๆ ว่า แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ไร่แรง หรือ ชี้ชัด เชิญชวน คึกคัก เบิกบาน โดยจุดมุ่งหมายในการสอน หรือลักษณะอาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมี 3 อย่าง ได้แก่ 1) อภิญญาธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมด้วยความรู้ยิ่ง คือ ทรงรู้อย่างเห็นเองแล้วจึงทรงสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติตาม เพื่อไข แก้ไขปัญหาในชีวิตประจำวัน 2) สนิทานธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมมีเหตุผล คือ ผู้ฟังตรึกตรอง ตามหรือเห็นจริงได้ และสามารถเปลี่ยนพฤติกรรมให้ถูกต้องและเหมาะสมยิ่งขึ้น และ 3) สัปภาฎฐิธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมให้เห็นจริง คือผู้ฟังนำผลนั้นไปปฏิบัติตาม พร้อมทั้ง ได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามกำลังของตน

ในส่วนของการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองดีตามแนวพระพุทธศาสนา พบว่า แนวทางเพื่อให้บุคคลถือปฏิบัติเป็นหลักในการดำเนินชีวิตในฐานะปัจเจกชนให้อยู่ในแนวทาง ที่ถูกต้องเป็นประโยชน์เกื้อกูลป้องกันการกระทบต่อสิทธิเสรีภาพของพลเมืองคนอื่น ๆ คือ (1) ป้องกันความหลงเมามัว ไม่ให้บาปอกุศลครอบงำใจ (สำรวจอินทรีย์ 6) มีสติมั่น ไม่นิยมดียินร้าย ต่อสิ่งเล่า เพื่อป้องกันการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยอำนาจของกิเลส (2) ป้องกันความโลภ โดยรู้จัก ประมาณ (โภชนะมัตตัญญุตตา) ในการบริโภคเพื่อไม่ให้เบียดเบียนธรรมชาติเกินความจำเป็น (3) สร้างความรับผิดชอบ โดยฝึกสติให้ตื่นรู้อยู่เสมอ ไม่เกียจคร้าน ขยันหมั่นเพียร (ชาคริยานุโยค) พร้อมเสมอทุกเวลาในการปฏิบัติกิจการงานเพื่อความเจริญของชีวิต

ศึกษาข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน โดยใช้กระบวนการแลกเปลี่ยน ความรู้ ประกอบด้วย องค์ประกอบ ขั้นตอน แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการออกแบบและกำหนดขั้นตอนและกิจกรรมการจัดการ เรียนการสอน พบว่า การแลกเปลี่ยนความรู้เป็นกระบวนการที่บุคคลหนึ่งส่งผ่านข้อมูล หรือ ความรู้ไปยังอีกบุคคลหนึ่งหรือกลุ่มบุคคลอื่น ๆ โดยผ่านการสนทนา การแสดงความคิดเห็น

ฯลฯ หรือการสรุปเป็นแนวคิดใหม่ที่อาศัยการค้นหาและการทำความเข้าใจกับข้อมูลความรู้ด้วยตนเอง

ศึกษาข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับเนื้อหาหน้าที่พลเมืองและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการกำหนดลักษณะเนื้อหา แบบทดสอบ แบบฝึกหัด ทรัพยากร และเครื่องมือที่ใช้สนับสนุนการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน

จากการศึกษาข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับเนื้อหาหน้าที่พลเมือง พบว่า มีแนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับสิทธิมนุษยชน บทบาท หน้าที่ สิทธิ เสรีภาพและหน้าที่ของพลเมือง คุณลักษณะพลเมืองดีของประเทศชาติและสังคมโลก การเป็นพลเมืองดีตามระบบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ลักษณะที่ดีของคนไทยการประยุกต์ใช้หลักธรรมทางศาสนา การอยู่ร่วมกันในสังคมที่มีความหลากหลาย และกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวัน

ขั้นตอนที่ 2 สืบค้นและประเมินความต้องการต้นแบบระบบการสอน โดยมีวัตถุประสงค์ คือ เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบัน ปัญหา ความคิดเห็น และความต้องการเกี่ยวกับการแก้ปัญหา และข้อเสนอแนะการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน เพื่อเป็นแนวทางการออกแบบระบบการสอนและการกำหนดปัจจัยนำเข้าระบบการสอนให้สอดคล้องกับสภาพการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในปัจจุบันและตรงกับความต้องการ

ขั้นตอนที่ 3 พัฒนารอบแนวคิดต้นแบบชิ้นงาน โดยมีวัตถุประสงค์ขั้นตอนนี้ คือ

1) เพื่อสร้างกรอบแนวคิดต้นแบบระบบการสอนตามพุทธวิธีการสอนเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี กรอบแนวคิดการพัฒนานวัตกรรมสำหรับการวิจัยได้อย่างอิงแบบจำลองระบบ CIPOF Model ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น เพื่อทำการวิเคราะห์บริบท (C-Context) กำหนดองค์ประกอบด้านปัจจัยนำเข้า (I-Input) กำหนดองค์ประกอบด้านกระบวนการ (P-Process) กำหนดองค์ประกอบด้านผลลัพธ์ (O-Output) และองค์ประกอบด้านผลย้อนกลับ (F-Feedback) (ชัยยงค์ พรหมวงศ์, 2556 ก) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1.1) วิเคราะห์บริบท (C-Context) เป็นการวิเคราะห์สถานการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนผ่านระบบการสอนตามพุทธวิธีการสอนเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี ได้แก่ สภาพแวดล้อมการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ความพร้อมของสื่อการสอนต่าง ๆ ได้แก่ วัสดุอุปกรณ์ประเภทสมุดบันทึกความรู้ สมุดภาพ ใบงาน ผังมโนทัศน์ และความพร้อมของเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร ประเภทคอมพิวเตอร์ตั้งโต๊ะ โน้ตบุ๊ก สมาร์ทโฟน แท็บเล็ต เป็นต้น ความพร้อมของระบบเครือข่ายอินเทอร์เน็ต ทักษะการใช้งานอุปกรณ์เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารเบื้องต้นสำหรับผู้สอนและนิสิต หลักการและเหตุผลของระบบการสอน วัตถุประสงค์ของระบบการสอน และผู้ใช้ระบบ

1.2) กำหนดองค์ประกอบด้านปัจจัยนำเข้า (Input) ด้วยการรวบรวมองค์ประกอบที่จำเป็นในการจัดกิจกรรมการสอนแบบร่วมมือ ด้วยการสังเคราะห์จากการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในรายวิชาการเรียนรู้หน้าที่พลเมือง การเรียนการสอนตามพุทธรูปวิธีการสอน กระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้ เสริมสร้างทักษะความเป็นพลเมืองดี และการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมความเป็นพลเมืองดี เพื่อให้ได้ปัจจัยนำเข้าระบบการสอนที่สอดคล้องกับบริบทการจัดการเรียนการสอนและตรงกับความต้องการ

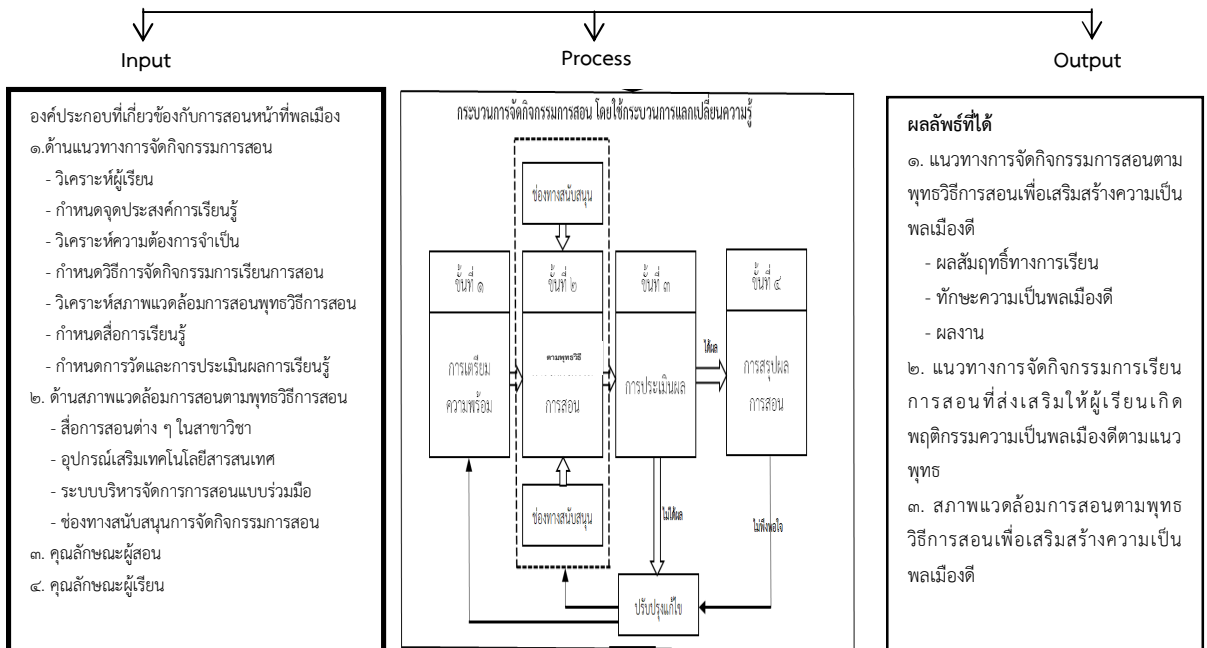
1.3) กำหนดองค์ประกอบด้านกระบวนการ (P-Process) ด้วยการศึกษและการสังเคราะห์กระบวนการจัดการเรียนการสอนตามพุทธรูปวิธีการสอน เพื่อเสริมสร้างความเป็นพลเมืองดี กระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้ หลักการสร้างความรู้และการปรับเปลี่ยนพฤติกรรม การสร้างความรู้ เพื่อออกแบบและพัฒนากระบวนการจัดกิจกรรมการสอนตามพุทธรูปวิธีการสอนที่เหมาะสม และสอดคล้องกับบริบทและปัจจัยนำเข้าของระบบการสอนและตรงกับความต้องการตามหลักสูตรฯ โดยมีการเปรียบเทียบกระบวนการจัดกิจกรรมการเรียนรู้อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ผลการสังเคราะห์ ประกอบด้วย 4 ขั้นตอน คือ ขั้นที่ 1 การเตรียมความพร้อม (Preparation) ขั้นที่ 2 การจัดกิจกรรมการสอน (Teaching process) ขั้นที่ 3 การประเมินผล (Evaluation) และขั้นที่ 4 การสรุปผลผลการสอน (Teaching summary)

การจัดกิจกรรมการสอนตามพุทธรูปวิธีการสอน โดยใช้กระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้สามารถรองรับการบริหารจัดการชั้นเรียนที่เอื้อให้ผู้สอนสร้าง/จัดการเนื้อหาบทเรียนนักเรียนสามารถศึกษา ทบทวน รับ-ส่งแบบฝึกหัด ค้นหาคำความรู้ การบันทึกความรู้ได้อย่างสะดวก รวดเร็ว ปลอดภัย และมีช่องทางสำหรับอำนวยความสะดวกในการติดต่อสื่อสาร การมีปฏิสัมพันธ์ การแลกเปลี่ยนความรู้ หรือการระดมความคิดร่วมกัน ฯลฯ ระหว่างนักเรียน ผู้สอน หรือผู้เชี่ยวชาญได้ทุกที่ทุกเวลาตามความต้องการและความเหมาะสม ซึ่งส่งผลให้การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนบรรลุผลตามจุดประสงค์การเรียนรู้ของเนื้อหาในรายวิชาการเรียนรู้หน้าที่พลเมือง และบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ของระบบการสอน ที่สามารถตอบโจทย์ความต้องการข้างต้นสำหรับการจัดกิจกรรมการสอนได้อย่างเหมาะสม

1.4) กำหนดองค์ประกอบด้านผลลัพธ์ (Output) คือ ผลลัพธ์ที่ได้จากศึกษา ประกอบด้วย (1) แนวทางการจัดกิจกรรมการสอนตามพุทธรูปวิธีการสอน เพื่อเสริมสร้างความเป็นพลเมืองดี ที่ส่งผลให้เกิดผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน ผลงาน (2) แนวทางการจัดกิจกรรมการสอนที่ส่งเสริมให้นักเรียนเกิดพฤติกรรมความเป็นพลเมืองดี (3) สภาพแวดล้อมการสอนแบบร่วมมือในการจัดกิจกรรมการสอนตามพุทธรูปวิธีการสอน เพื่อใช้สำหรับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน การบริหารจัดการสอน และช่องทางสนับสนุนการจัดการเรียนการสอนแบบร่วมมือที่เกิดขึ้นทั้งแบบเผชิญหน้าและแบบออนไลน์

1.5) องค์ประกอบด้านผลย้อนกลับ (F-Feedback) เป็นการนำผลลัพธ์ที่ได้จากกระบวนการจัดกิจกรรมการสอนในแต่ละขั้นตอนของผู้ใช้ระบบมาทำการประเมินเพื่อตรวจสอบ แก้ไข และปรับปรุงให้ระบบ สามารถบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ที่กำหนด กรณีหลังจากนำระบบไปทดสอบประสิทธิภาพแล้วได้ผลดี นิสิตมีผลการเรียนที่ก้าวหน้า มีพฤติกรรมการสร้างความรู้ที่ดีขึ้นจากเดิม และนิสิตส่วนใหญ่มีความพึงพอใจต่อระบบ หากนำไปใช้ในภาคเรียนถัดไป เพียงจัดเตรียมแหล่งข้อมูลเพิ่มเติมใหม่ ๆ สิ่งอำนวยความสะดวก และโครงสร้างพื้นฐานที่เอื้อต่อการจัดกิจกรรมการสอนให้มีคุณภาพและประสิทธิภาพเพิ่มมากขึ้น กรณีนำระบบไปใช้ในภาคเรียนถัดไปแล้วไม่บรรลุตามวัตถุประสงค์ต้องมีการตรวจสอบใหม่ในขั้นเตรียมความพร้อม และขั้นจัดกิจกรรมการเรียนการสอน เพื่อหาข้อผิดพลาดที่เกิด และหากยังไม่พบข้อผิดพลาดต้องตรวจสอบตั้งแต่การวิเคราะห์บริบท เนื่องจาก องค์ประกอบของบริบทที่เปลี่ยนไปอาจส่งผลกระทบต่อคุณภาพและประสิทธิภาพของการนำระบบไปใช้งาน

การพัฒนากรอบแนวคิดต้นแบบระบบการสอน โดยใช้กระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้ เป็นการนำข้อมูลที่ได้จากขั้นตอนที่ 1 ศึกษาองค์ความรู้ หรือเนื้อหาสาระเกี่ยวกับต้นแบบระบบการสอน และขั้นตอนที่ 2 สำรวจและประเมินความต้องการต้นแบบระบบการสอน เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่จำเป็นสำหรับการพัฒนากรอบแนวคิดต้นแบบระบบการสอนตามพุทธรวิธีเพื่อเสริมสร้างความเป็นพลเมืองดี ดังจะแสดงในแผนภาพที่ 1 ต่อไปนี้

ภาพที่ 1 กรอบการพัฒนากระบวนการสอนตามพุทธรวิธีการสอนเพื่อเสริมสร้างความเป็นพลเมืองดี

บทสรุป

การพัฒนากระบวนการสอนตามพุทธวิธีเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี เป็นการจักระบบการเรียนการสอนและการจักระบบสื่อการเรียนการสอน เมื่อเกิดการพัฒนาระบบการสอนขึ้นแล้วจากการจักระบบสื่อการเรียนการสอน ผู้สอนจำเป็นต้องพัฒนาสื่อการเรียนการสอน โดยยึดระบบสื่อการสอนที่พัฒนาขึ้นอย่างมีระบบตามหลักการ ได้แก่ การวิเคราะห์ การสังเคราะห์ การสร้างแบบจำลอง และการทดสอบประสิทธิภาพ จะเห็นว่าความคิดอย่างเป็นระบบ และวิธีการเชิงระบบที่นำมาใช้ในการพัฒนาการเรียนการสอนได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง พร้อมการบูรณาการหลักการทางพระพุทธศาสนา แนวคิดเหล่านี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับจุดมุ่งหมายในการเรียนการสอน บริบทในการดำเนินงาน และขอบเขตของงานที่ทำ เช่น การพัฒนาแผนการเรียนการสอนของ ครู การพัฒนาโครงการสอน หรือการพัฒนากระบวนการศึกษา เป็นต้น และการสร้างเสริมคุณลักษณะของพลเมืองดีทางพระพุทธศาสนา จะเน้นไปที่บรรทัดฐานการเป็นคนดีตามคำสอนของพระพุทธศาสนา คือ การรักษาระเบียบทางกาย วาจา และใจ ให้ปราศจากกิเลส อันประกอบด้วย ความโลภ โกรธ หลง โดยมีมาตรฐานการปฏิบัติตั้งแต่ระดับศีล ซึ่งเป็นหลักพื้นฐานในการดำรงชีวิตของมนุษย์ให้เกิดความสงบสุขในการอยู่ร่วมกันในสังคม โดยเป้าหมายของการบัญญัติศีลและพระวินัยก็เพื่อให้เหล่าสมาชิกของสังฆะได้ขัดเกลาตนเอง และรักษาความสงบของสังคมตามสมควรแก่ฐานะในพลเมืองดีของชุมชนสังฆะเข้มแข็ง

เอกสารอ้างอิง

- ชัยยงค์ พรหมวงศ์, (2556 ก). การวิจัยและพัฒนานวัตกรรมการทางการศึกษา. เรียกใช้เมื่อ 22 มกราคม 2566 จาก www.educ.su.ac.th/2013/images/stories/210655_01.pdf.
- _____. (ม.ป.ป.). นวัตกรรม คุณภาพ ประสิทธิภาพ ประสิทธิผล และประสิทธิภาพการเรียนการสอน. เรียกใช้เมื่อ 20 มกราคม 2566 จาก http://www.educ.su.ac.th/2013/images/stories/210655_02.pdf.
- _____. (2523). ระบบสื่อการสอน ในชุดวิชาเทคโนโลยีและสื่อสารการศึกษา เล่ม 1 หน่วยที่ 1-5. นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- ทิตินา แคมมณี. (2550). รูปแบบการเรียนการสอนทางเลือกที่หลากหลาย. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2546). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2549). พุทธวิธีการสอน. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก.
- ภูษิต สติธัยพงษ์. (2560). การพัฒนาระบบการสอนภูมิศาสตร์แบบภควันตภาพสำหรับนักเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง (ดุขฉินิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุขฉินิพนธ์). ชลบุรี : มหาวิทยาลัยบูรพา.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมควร นามสีฐาน. (2561). การพัฒนานวัตกรรมการสอนสังคมศึกษาแนวพุทธในศตวรรษที่ 21. วารสารบัณฑิตศึกษามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 5(1), 82-95
- UNESCO. A systems approach to teaching and learning procedures: the system approach in instructional situations. Paris: UNESCO, 1981.
- Gagne, R. M., & Briggs, L. J. Principles of instructional design. New York: Holt. Rinehart and Winston. 1979.

